

Na'i Reitor nosi Universidade Nasional Timor Leste nian
Na'i Mahanorin sira
Na'i Mahestudak sira
Inau no Abai sira

Ha'u kair biban ida ne'e kodi kato'o uluk nana'in ba na'i sira tomak iha tobi ida ne'e nia laran se'ok e kumprementos ha'un no hafoin ita ho malu hatuhu uit kona ba kultura nosi Timor Leste, atu hesuk lolos, kona ba tohar ida nosi Mata-dalan e gramatika Tetun nian. Nanu'u ita liu ba hare.

Molok atu ktama iha asuntu rasik nosi hahatuhun ida ne'e, sei kato'o lai, lia tatur: Uluk-ha'u agradece tatenek e konvite nosi na'i matadók Benjamin Corte Real, Reitor nosi Universidade ida ne'e nian.

Darua- Ha'u kusu deskulpa barak ba na'i sira tomak tan rusik ba ikus emi knar rodi rakole an mai to'o iha nia atu rodi rona lia krahuk be emi atan ha'u lae ksimu iha eskola ida nia laran no lae krona nosi sira matenek ruma sira nunun. Maibe ksimu los de'it nosi sira nebe raklili kohe mama no rasan aisuk no tahatúr, nosi khaben Timoroan sira. Emi hakua'n no lae hola ba lia, ne'e sa, tur ba, hodi hanmono.

Hau kakara uluk kanan'in kfo katene dale e istori nosi Matadalan e Gramatika Tetun nian be emi atan ha'u kakerek. Ninia mamoris nane'e:

Direktor jornal "SEARA" nian, makairlulik, António Andre Pinheiro, lora ida nusu mai ha'u atu kakerek buat ruma kona ba Tetun. Bele karik, kona ba modun hodi hateten no kakerek Tetun.

Ha'u kahú kakerek knaken e regra balu kona ba modun atu hodi hateten no kakerek Tetun. Hafoin karuka publika iha Jornal SEARA uitoan-oituan, ho naran Matadalan Lia Tetun Nian.

Uaihira Jornal SEARA publika ona to'o iha klaran, na'ak e to'o ona iha mutuibuk e adverbio. Tun ordé ida nosi Gabinete Governador nian mai ha'u atu apresenta iha niat. Iha Gabinete, Governador lia tun nanu'u mai ha'u:

'Ha'u lae iha buat ida soru o noo lae iha mos buat ida soru ha'u, maibe ordé nosi boot sira, ha'u tenki halo to'o ba o. Ne'e duni o rona mai:

Artigo ho titulo Matadalan Lia Tetun nian, se nian los. Ha'u ksimu, kodi katán; Ha'un. Nanu'u Governador lia tun hikas nodi kateten: *na tetun*

Ordé Lisboa nian ba o atu lae bele makerek tan artigo ne'e ba naran ke Jornal. Ha'u katán, kodi kesuk; he'e na'i. Nosi lora ne'e to funu karvu mean mosu iha Portugal, ha'u lae kakerek tan buat ida kona ba Tetun iha Jornal.

Militar Portugaloan sira rato'o mos hahanoin nosi MFA iha Timór, toen so'in sala Partidu sira. Lae kleur mosu iha Timor funu ukunrasikan nian.

RDTL na'ak hamoris iha Timor no Frasnisco Xavier do Amaral na'ak hilik Prezidente uluk nosi Republika foun ne'e. Nia naruka bolu ha'u nodi lia tun: ha'u kakara loke eskola iha Timor. O nsei fo surat be makerek kona ba ba Tetun ba Ministro nosi Edukasaun no Kultura. Ha'u kfo tiha Matadalan Lian Tetun nian ba na'i Ministro nosi Edukasaun Indonezia invade Timor. Tata'uk boot ida nola ha'u an tan kano in katak murdór Indonezi'an sira sei roho ha'u uai hira retan surat Matadalan nian. Nanu'u kalkalan kusu tulun ba Na'i Maromak no ba Na'in Feto Aitara.

Loron ida mosu iha repartisaun nebé ha'u tur nudar responsável, menina ida ho envelope ida iha liman. Nia nusu mai ha'u; se iha nia no naran Armindo Tilman? Ha'u katán: Ema ne'e na'ak ha'u! Hafoin nia nlolo envelope mai ha'u. Kusu ba nia. Repartisaun nian ka particular? Nia ksimu partikular. Tan maluk ida be nfo iha lurón lae nesuk buat ida. Ha'u katan, ne'e sa, Abi, ha'u se kle de'it iha uma, no katama tiha envelope ba gaveta laran.

Iha ona uma, ha'u kloke envelope, ketan iha laran surat tomak Matadalan nian be ha'u ksaran ba na'i Ministro Edukasaun no Kultura nian. Ha'u kli'i ba ha'u kaben, kesuk ba nia; Rai mala kamanekmanek surat sira ne'e no lae matudu ba ema ida!

To'o loron ami atu ba Portugal, ha'u klori ho, surat Matadalan nian kodi kusu ba Maromak no Matebian sira atu lae bele raluha ha'u. Boot sira nosi seguransa ba revista a henan, uai hira to'or a dokumento sira Ulun Krus Vermelha nian, ntama iha sala revista nian no ulun, Intel nian mos nfo ona ordé ba ninia anak bua sira atu ratama lailais ami nia sasan sira. Hodi saran mala ami sira ba Krus Vermelha. Ami to'o iha Portugal, Alkatiri ho João Carascalão ba vizita ami hodi husu mai ha'u; lori mos mai surat sira Matadalan Lia Tetun nian? Ha'u ksimu ba sira na'in rua katak: lae tan kta'uk Intel. Emi hakarak ha'u kusu lai ba Timor. Ha'u ksimu ba ha'e sei kateten lia ruma ba emi.

Liu tiha fulan rua, kfo katene ba sira katak surat Matadalan nian iha ona Portugal. Emi iha osan, bele publika sira nudar livru. Sira resuk mai ha'u. Ami hakara maibé ami osan laek.

Ha'u kba kusu tulun ba Emboot tuan Timor nian, Koronel Lemos Pires no solidaridade por Timor, sira filar ba ha'u rodi rateten ami lae iha osan, buat be ami iha katak kakorok hodi haklalak. Ha'u kba mos kusu tulun ba Fundasaun Oriente. Nia nela tiha ho surat Matadalan nian. Liu fulan ida nia nbolu ha'u nodi nesuk asuntu be o apresenta, na'ak duni nosi oriente, maibe lia be o nkair lae na'ak Portuges, neduni ami lae bele tulun o, tuir kontratu be ami iha ho Portugal. Ha'u kfila ba uma neonsala liu tan. Uai hira ha'u kto'o iha uma telefone lian. Japones ida nakara natuhu ho ha'u. Ami rua marka loron no horas.

Loron kombinak Japaunoan mosu iha uma, nusu ba ha'u buat sira nebé ninia maluk sira rala iha Timór iha funu darua kin e mundu nian. Hatenek iha Timor ho naran funu Japanés nian. Nia nusu buat barak, ha'u kfo ba nia buat sira nebe, ha'u hatenek. Iha oras despedida, ha'u kusuk ba nia. Iha Japaun iha ema nebé bele sai expensor ba ema seluk atu publika ninia knar nu'u livru? Nia nesuk ba ha'u katak; iha Japaun iha barak, maibe nia lae natene los se. Sarak ita fo mai ha'u sumana ida nesuk belun ne'e.

Liu tiha loron tolu, telefone lian. Nosi sorin balu, belun Japonés nfo mai ha'u, naran no direksaun ema ida nian iha Japaun. Hafoin nia nateten tan katak ema ne'e bele tulun o atu hetan exponsor. Ha'u kakerek ba ema ne'e. Sumana ida liu tiha, to'o surat nosi Japaun mai ha'u ho mensagem: "ketan ona exponsor ba o". Sarak makerek ba nia lolok los. Naran no direksaun exponsor nian, nane'e:

Ha'u kakerek ba exponsor. Nia natan nodi nesuk katak nia sei ba Lisboa iha fulan Feveireiro no ha'u sei kba simu nia iha Aeropotu hodi distiku ida kerek: "Timor Leste". Loron kombinak ha'u ho oanmane ha'un ida ba aeroportu no lori ho distiku. Iha fatin tato'onn nian nosi aeropotu a oanmane foti distiku, sarak mosu Xina mane ida. To'o loron faherua, exponsor lae nmosu no a oanmane kole ona nakara fila ba uma. Ha'u kmenas ba nia atu nanein tan oak ha'e. Ha'u kombara lerek ho maluk ida uaihira a oanmane foti distaku ba Xina katuas ida. Xina ne'e nanmasa tiha no nmai los ba ami nodi nesuk: ha'u naran Takahasi, ema be emi hein. Ha'u mos apresenta ha'u an kodi fo ha'u naran. Exponsor fila ba ami nodi nateten katak iha ninia programa iha asuntu tolu atu hala'o ba agora nebe ra'ak:

- a. Lori ha'u ba Hotel ha'un
- b. Hafoin ba o nia Banco
- c. Buka restaurante ida hodi tau pontu iha II sira fohon

Ami lori tiha exponsor ba ninia hotel no ami ba Banco ha'un. Exponsor deposita tiha iha konta ha'un osan nebe ha'u kusu. Ami sai nosi Banku, ha'u kateten ona nanu'u ba exponsor, na'i lae hola ba lia, ita ba ha buat ruma iha ha'u nia uman Nia na'ak bele. Iha ha'u uman exponsor mos nateten hikas. Ha'u iha asuntu tolu iha ha'u nia programa nudar ha'u tau tuir:

- a. Matadalan sei sai hanesan ona livru to'o Julho.
- b. Lansamentu sei hala'o iha Autralia.
- c. Iha lansamnentu o sei mateten deit ho Tetun.

Hotu tiha, exponsor li'i mai ha'u; no ha'u katán. Bele maibe ha'u lae iha osan atu ba Australia. Exponsor natán; ne lae iha problema. Iha loron ne'e duni nselu kedan ha'u nia pasagem ba Australia.

Iha fulan Maio Matadalan pronto ona. Boot registencia Timoroan nian fo hatene ha'u katak lansamenuo Matadalan Tetun nian sei halo mos iha Portugal. Ha'u fo katene exponsor kona ba hahusun boot registencia nian. Exponsor ksimu nodi partisipa iha lansamentu Matadalan Tetun nian iha Lisboa. Lansamentu be programa ba Australia hala'o nafatin.

Nane'e dale oak Matadalan Lia Tetun nian, ohin loron nia na'ak hatene ho naran Matadalan nosi Tetun Timor Lian.

Nudar emi hotu hatene, Matadalan e Gramátika nosi Inglateraoan lian, e Fransoan Lian e Portugaloan lian e Timoroan lian ra'ak nesan iha sira nia kaketan hun, na'ak e, Tetulian e Fonétika, Tetulia e Morfologia no tetuholalia e sintaxe.

Tuir hahusun nosi na'i reitor, ha'u sei kliu nonok deit kona ba tohar tetulia e fonétika no tohar tetu holalia e sintaxe, kodi kfila ha'u oin los ba knetun balu nosi tetulia e

morfologia. Tetulia e Morfoligia na'ak tohar Matadalan nian nebe nanorin ita kona ba liafuan sira.

Tohar ida ne'e iha knetun ualu, maibe ha'u kabadak kodi katur de'it liafuan sira Tetun nian iha lubun boot rua. Lubun ida se'e bolu liafuan Téknika, no ida seluk sei hanaran liafuan Uaiuin.

Nudar liafuan Téknika sira ra'ak uit, ha'u sei kahú hosi lubun sira nian, kodi kusik ba fatin darua, lubun nosi liafuan Uaiuin sira. Uluk knana'in sei dada liafuan téknika nosi ninia hun. Tuir mai, buka fahe nia hodi hatene termu hira tama iha ninia tatoen. Hafoin buka hatene fail nesakata e signifikadu iha Tetun nosi termu ida'idak. Hotu tiha sei kaben nesakata e signifikadu sira nosi termu-termu be ita hetan iha Tetun. Tuir mai rona hodi horan ninia tatemik sai kuér, mamar no furak e lae.

Monu ba emi laran, bele fo sai ba publiko. Oras ne'e hein reasaun povu nian. Reasaun kamanek, hesuk OK! Lae, kair nafatin liafuan original. Ha'u sei tau iha kraik banati ida hodi harahu buat nebe ha'u foin kateten.

Ita dada mai nosi Portugaloan lian, liafuan téknika ida naran morfologia. Uluk fahe nia hodi hatene termu hira tama iha ninia haharik. Iha termu rua.

Morfos=hodi Tetun katak "Lia e Liafuan".

Logia=hodi Tetun katak "Sasukat".

Iha Timor Sasukat manaruk sei dehan Sukat

Iha Timor Sasukat todan sei dehan Tetu

Ba ikus ha'u kaben termu sira no lae ktau ba kotu modun sira be khaben i tan tuir rodi rala'o liafuan foun sira. Ha'u kala Sukatlia no Tetulia. Ha'u kili tetulia tan kamanek no mamar atu temi no furak atu rona. Nane'e modun hodi hala'o liafuan teknika.

To'o ba liafuan uaiuin sira, ha'u sei keta mos sira ba lubun rua. Lubun ida ba sira Tuan no lubun ida seluk ba sira Foun.

Liafuan sira Tuan ra'ak sira nebe lae mair nosi liafuan sira seluk.

Liafuan Foun sira it abele hala'o ho kakaben nosi liafuan Tuan rua no mos ita hala'o hodi tulun nosi nudur sira e Afixo hodi lian Potugaloan.

Molok ha'u atu karahu sa na'ak nudur sei kfo lai banati ida atu hodi hare kmanekmanek sa na'ak kakaben nosi liafuan Tuan rua.

Banati nane'e

Mane-liafuan Tuan signifika ema ida nosi Aiminak Kaamak.

Foun-liafuan Tuan signifika nebe lae na'ak Tuan.

Ha'u kaben liafuan rua ne'e Mane+Foun=Manefoun

Hodi fo naran ne'e ba mane ida ho relasaun ba amaninan nosi ninia fen.

Nudur na'ak termu nebe mosu iha liafuan ida nia Hun. E iha liafuan ida nia Tutun hodi fo nesakata e signifikadu Foun. Nudur sira bele mosu iha oin, e iha klaran e iha kotuk nosi liafuan ida.

Sira be mosur iha oin liafuan ida nian sei bolu Oinudur

Sira be mosur iha klaran ita sei bolu ho naran Klanudur

28/05/2004

sira be mosur iha kotuk ita sei hanaran ona sira Kotnudur.

Banati: Halo
Halo+Ok= Halok
Ha+Halo+Ok= Hahalok

Banati+ Informa
Informa+Ak=Informak
Ha+H+Informak=Hahinformak
Ma+H+Infroma+Ak=Mahhinformak

Lorloron ita kombara ba malu hodi toenfrazé sira. Dala balu hala'ó farzé badak, dala balu hala'ó naruk nodi haluha tiha knaken e regra be Amtuak sira tau ba Tetun.

Nudar emi hatene ona, ha'u ema fohoan, tintinaN kusik sidade kodi ba ferias iha foho atu bele deskansa oituan. iha tempu neba ha'u kbuka regra Tetun nian no ketan duni balu nebe ita iha sidade lae fo importansia. Knaken e regra sira be ha'u ketan nane'e: Hetan tiha Ibu e Verbu, ita lika kair nudur sira hodi toen uluk mutufutar e adjektivu, hafoin babolun e substantive no ikus mai, sei toen mahalok nosi hahalok.

Nudur sira, nane'e:

- Safo X0
Pup X0
- Kotnudur: ak, ek, ik, ok no uk. Sei kair hodi hala'ó mutufutar e adjektivu.
  - Oinudur: ha no hak. Ita hodi hala'ó babolun e substantivo.
  - Oinudur: ma no mak. Hodi toen mahalok nosi hahalok

Banati : Ibu e Verbu sosa
Mutufutar : Sosa+Ak= Sosak
Babolun : Hak+Sosa+Ak= Haksosak
Maholok : Mak+Sosa+Ak= Makasosak

Nane'e knaken sira nosi tatoen liafuan téknika no liafuan uaiuin.

Ha'u ktau ona rohan ba hahatuhun itan ba ohin, kodi kusu ba na'i sira tomak atu ra to'ó kultura nosi ita rain ba Timoroan tomak, liuliu ba sira foinsa'e. kusu mos ba na'i sira atu rili lagu ida nosi sira be ita iha, hodi fali nia nu'u lagu Nasional iha hahateten, iha hagle'k no iha hahola lia sira.

Ne'e na'ak hahakarak be nsai nosi ha'u fuan ba Timoroan tomak.
kesuk.

- Moris ba Universidade Nasional Timor Leste...!!!
- Moris ba Timor Leste...!!!

Dili, 28 May 2004

Armindu Tilman